

Tiltott határátlépés

Bevezető

Kelet- és Közép-Európa furcsa, ambivalens helyet foglal el a Nyugat mentális térképén: szürke vagy árnyékszóna. Átmenet élet és halál, Nyugat és Kelet között, ahol furcsa szörnyek, zombik, vérszívó vámpírok, Drakulák és más, félig „emberi” alakok garázdálkodnak, akik a Nyugattal kapcsolatba kerülve veszélyeztetik annak békés lakóit és befektetőit. Az alábbi válogatás fényében, úgy tűnik, ez a kép a nyugati Kelet- és Közép-Európa-megjelenítés egyik, ha talán nem a legfontosabb eleme.¹ A temérdek, élet és halál közötti határvonalra utaló cikken és könyvcímen, idézeten, mottón túlmenően e kép erejét és önmegvalósítási képességét jól mutatja az az eset, melyet e sorok írója személyesen tapasztalt meg, amikor egy kulturális turistaprogramon részt vevő férfi (a foglalkozása kórboncnok) a *Balkáni szellemek* című, nagy hatású Kaplan-könyv olvasása közben kezébe veszi az erdélyi körutazást hirdető brosrát és úgy dönt, hogy a felkínált programot használja fel egy „szokatlan születésnap” megünneplésére ebben az „egyedi” térségben (Kaplan 1993; Melegh 1999). Megjegyzendő, hogy ez a kapcsolás nemcsak az elemző konstrukciója, hiszen a programon részt vevő, és a halottak vizsgálatát praktikus kérdésként kezelő férfi nyíltan bevallja: Drakula nélkül ő bizony be nem tette volna a lábát Kelet- és Közép-Európába.

A létezésbeli bizonytalanság, a kategóriákba való besorolhatatlanság, azaz: Kelet-Európa illetve Közép-Európa létének a lebegtetése jól illeszkedik egy, a diskurzív ellenőrzést szolgáló kognitív stratégiába.² Hiszen a „valós létezéssel”

1 A válogatáshoz egy a Széchenyi Szakkollégiumban általam vezetett kétéves kurzus szolgált alapul, melynek címe Kelet–Nyugat diskurzus volt. A diákok közül hárman írtak komoly elemzést először TDK-dolgozatként, majd szakdolgozatként, amelyek az alapját képezik Dancsi, Mester és Várhegyi írásainak. Köszönet mindazoknak, akik segítették a kurzust, különösen Sz. Bíró Zoltánnak, Bodnár Juditnak, Kovács Évának. Böröcz József tartalmi kérdésekben nyújtott segítsége, őszinte lelkesedése és nyílt támogatása nélkül valószínűleg nem olvashatnánk az alábbi elemzéseket. Ugyancsak köszönet illeti a kurzus további résztvevőit: Erdődi Katalint, Héber Verát, Mezősi Tamást, Róna Dánielt, Simonfalvi Ildikót, Somogyi Cs. Ádámot, Szőke Anitát és Tönkő Verát.

2 E kognitív „orientalista” technikát kiválóan elemzi Said ma már magyarul is olvasható művében. Said gondolatmenetének egyik kulcspontja a „valós” léttől való megfosztás és a saját reprezentációval való behelyettesítés (Said 2000). Lásd még Wolff (1994); Melegh (1999).

nem bíró térség lakóinak minduntalan erőfeszítéseket kell tenniük azért, hogy megjelenjenek. Képletesen szólva: elő kell bújniuk a sötét pincékből, sírkamrákból, erdőkből, és nappali fényben is meg kell mutatkozniuk, amennyiben persze ez nem jelenti teljes megsemmisülésüket. Ezen szörnykép azért is jól jön e térség „kontrollja” szempontjából, mivel morális bűneik, megoldatlan származási problémáik miatt bűnhődhetnek „halott-sápadt” polgárai, akiknek ezáltal minduntalan a fejükre lehet olvasni a „temetetlen” múlt véres tetteit. A fenti horrorképet egészíti ki az a szintén „kontrollt” sejtető reprezentációs mód, amely szerint a térség teljes egészében oktatásra szorul, hiszen el kell sajátítania a terhes múltat elfedő és a biztos jövőt jelentő „civilizációs” formákat és technikákat.

E két kontrollelemet egyesítő és a „Kelet–Nyugat” ellentétpárban „libikókázó” beszédmód – amelyet jól mutatnak Mester, Neumann és Dancsi alább közölt elemzései – nem értékelhető igazán anélkül, hogy ne helyeznénk el azt más térségekkel kapcsolatos attitűdök, reprezentációs módok között. Ezért nemcsak Oroszországról, hanem Brazíliáról szóló elemzések is az alábbi válogatásba kerültek. Sőt Várhegyi elemzése egy másik nagyobb kategória, Latin-Amerika képzetét is boncolgatja az angol–francia, illetve a spanyol és portugál enciklopédiák alapján.

E komparatív gyakorlat azzal a meglepő eredménnyel jár, hogy például az 1998-as „globális” tőzsdeválság kapcsán Oroszország „civilizációs” jellegű távolítása jóval erősebb, mint Brazíliáé, sőt felmerül a térség egyértelmű „kolonizációs” reprezentációja, amennyiben az Oroszországnak nyújtott segítség a „nyugati” ember terheként kerül említésre (Mester). E különbség a „feltörekvő” piacokkal kapcsolatos eltérő érdekkonstellációkat tükrözheti, a nyugati befektetők rövid távú frusztrációit amellet, hogy valószínűleg megjelenítik azokat a térségen belüli törekvéseket, amelyek a „keletibb” szomszédok kárára próbálják „nyugatosítani” saját országukat vagy kisebb régióikat. E „*periferiális*” technika egyértelműen megjelenik Dancsi fogalomháló-térképein, ahol Oroszország a „közép-európaizálás” érdekében marginális szerepbe szorul a szövegekben, illetve már az elemzett nyolcvanas évekbeli „klasszikus” Közép-Európa-tanulmányok egy részében „keleti” „konstitutív” másságot képez.³

A spanyol és portugál enciklopédiák Latin-Amerika-reprezentációja esetében érdekes megfigyelni a sok tekintetben hasonló kétfrontos harcot. Egyrészt, akár csak a Közép-Európa gondolat esetében, egyértelműen megjelenik a domináns angolszász reprezentációnak való alárendelődés. Másrészt az angolszász bemutatás kettős elutasítására (elutasítják egyrészt a spanyol és portugál gyarmatosítókat, illetve a kevert bennszülötteket is), a spanyol és portugál enciklopédiák védekező módon idealizálják a gyarmatosítókat, miközben nagyon élesen eltolják maguktól a korábban uralt és a spanyolok és portugálok által vérükben és kultúrájukban „nemesített” indiánokat (Várhegyi). E dél-európai

3 E „kiszorítódsi” kapcsán lásd még Todorova (1997), különösen a 6. fejezetet: *Between Classification and Politics. The Balkans and the Myth of Central Europe*, 140–166.

„nemzetközpontú” stratégiát (a „közép-európai”, önmegsemmisítő elemeket is magában foglaló ön- és másságmegjelenítés mellett) a Nyugat-centrikus világgéphez való *periferiális* alkalmazkodás egy másik alaptípusának tekinthetjük.

Az identitásbeli bizonytalansággal összefüggő neurotikus periferiális stratégiák egyébként nemrégiben szinte „hibátlan” esetet produkáltak Magyarországon a zámolyi romák franciaországi kivándorlása kapcsán. A „nyugatosodás” társadalmi és regionális intoleranciáit felszínre hozó „zámolyi ügy” során a diszkrimináció és a kilátástalan jövő elől menekülő romák éppen azokat a határokat lépték át, amelyeket a periferiális stratégia egyértelműen tilt, és ezért kerestek az ügy politikai szereplői mitikus magyarázatokat. E „polgárosodást” és az áhított térség szintjére való felemelkedést támogató kognitív stratégia egyik legfontosabb célja, hogy „megszabaduljon” az „elmaradott” „orientális” elemektől, hiszen azok zavaros helyzete az egyik ok, ami miatt nem kerülhetünk be a vágyott klubba.⁴ Ezen – nyugatról különben megerősített – vélekedés számára kezelhetetlen, hogy az elutasított rétegek éppen arra a területre mennek, ahova úgymond az egész ország vágyik, és amely lépés felszínre hozza a velük kapcsolatos összes társadalmi és rasszista előítéletet. Emblematikusan példázza ezt az a kapcsolódó vicc, hogy a romák hazajöttek, mert megkapták a munkavállalási engedélyt (értsd: a romák egyrészt munkakerülők, nem segítik az országot, másrészt a „normális” Nyugaton dolgozni kell, és ezért ők nem valók oda, szemben a nem roma magyarokkal).

A „tiltott” határátlépés komoly zűrzavart okozott a *nyugatosodási* stratégia mindegyik résztvevője számára. „Nyugatos”, és a romaellenes diszkrimináció kérdésében szinte teljesen béna értelmiségünk például megköszönte a menekültstátus kiadását a francia kormánynak, hiszen úgymond a Nyugat képviseli azokat a humánus értékeket, amelyek a magyarországi kormányzást kellene, hogy irányítsák. E kritikai és mitikus aktort kereső nyilatkozat már csak azért is kínos volt, mert olyan „idealizált” szintre emelte a francia kormányt, amely miatt az egyik, máskülönben kiváló elemzést adó értelmiségi később kénytelen volt nyilatkozatát korrigálni (Tamás Gáspár 2001). A határátlépés kínosságát (értsd: csatlakozni szeretnénk az EU-hoz, nem teregethetjük ki a szennyest) más ellenzéki politikusok azzal próbálták kezelni, hogy egyes kormányzati vádak szerint pénzzel gondolták hazacsalogatni a menekültstátusért folyamodó romákat.

A társadalmi és regionális, kelet–nyugati identitáspolitikai kötések és kapcsolatokat legbornírtabb módon azonban a magyar kormány „mitikus” törekvései mutatják, amennyiben rövid idő alatt, néminemű angol titkosszolgálati segítséggel sikerült előállítaniuk egy összeesküvés teóriát (Sz. Bíró 2001). Összesküvés-teóriát, hiszen az Európa felé robogó magyar vonatot csakis titkos ellenséges erők állíthatják meg, miután „elrabolt” Nyugatként európai mivoltunkhoz kétség sem férhet (lásd Közép-Európa-vita). És ki más lehetne

4 Hasonló módon lenne érdemes elemezni a „balkáni” konfliktusok sorozatát is.

a titkos szabotőr, mint azon Kelet, amelytől éppen megszabadulni kívánunk. Más szavakkal: orosz-keleti titkosszolgálat áll a hazai, „orientalizált” kisebbség akciója mögött, amelyet megtámogat a keleti szegény kisébbséget folyamatosan meggyalázó külső-belső (szintén közel-keleti kötődésű!) zsidó „maffia”. Európai kisébbség keleti gyűrűben – sugallják. Periferiális rasszizmus – mondhatnánk mi. Hiszen, mint azt a fenti példa is mutatja, a mitikus Európához való csatlakozás és a periferiális kétfrontos stratégia szinte törvényszerűen hozza elő azt a rasszizmust és intoleranciát, amelytől e mitikus nyugati nagytestvér elvileg meg kellene hogy védjen minket. Megjegyzendő, hogy éppen e mitikus Nyugatképpel állítható szembe Böröcz József elemzése ugyanezen szám Replika-rovatában, amelyben megmutatja a nyugati kolonizációs beszédmodok, „szubsztanciák” jogi-politikai használatát és intézményesülését az EU keleti bővítése során (lásd még Böröcz 1998).

A válogatás a beszédmodok és a következmények elemzésén túlmenően alternatívát szeretne mutatni abban is, miképpen lehetne térségünk történetét úgy megírni, hogy az elemzés nélkülözi a Kelet-Európával kapcsolatos hagyományos diskurzus legfontosabb elemeit. Claude Karnoouh erre nyújt mintát, amikor a szövegében fellelhető nyugati teleológiai primátus ellenére – a modernség és a tradicionalitás kelet–nyugati szétosztású ellentétpárjával való szakítás, illetve a diskurzíve „rejtett” keleti és nyugati történelmek összekapcsolása révén – kiváló példáját adja annak, hogy miképpen lehet szakítani a mára már közhelyes, félrevezető, és a legkevésbé sem ártalmatlan „tranzitológiai” (értsd: köztességi) elemzési móddal. Márpedig elemzőként más célunk aligha lehet, mint hogy végre „napvilágra” kerüljenek mai világunk közösen (keleten és nyugaton) megalkotott feszültségforrásai, a végletes kapitalista expanzió és eltárgyasítás ma még csak rejtett, és előre, a kognitív falak innenső oldalára delegált horror-történetei.

Hivatkozott irodalom

- Böröcz József (1998): Térkép e táj. In *Kritika*, április.
- Kaplan, Robert D. (1993): *Balkan ghosts: a journey through history*. London: Macmillan.
- Melegh Attila (1999): Új téglák, régi falak. Kelet-Európa a *New York Times* civilizációs térképén. In 2000, június: 17–28.
- Said, Edward (1979): *Orientalism*. New York: Vintage Books. Magyar kiadás: Edward Said: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000.
- Sz. Bíró Zoltán (2001): Moszkvától Zámolyig. In *Népszabadság*, márc. 4: 7.
- Tamás Gáspár Miklós (2001): A botrány botránnya. Tamás Gáspár Miklós írása diszkriminációról és egyenlőtlenségről. In *Népszabadság*, március 29: 21.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.